

Віктор ВОЙНАЛОВИЧ
Київ

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ І ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ (друга половина 40-х – перша половина 60-х років ХХ століття)

Практика радянського тоталітаризму у сфері національних відносин завжди відзначалася чіткою зорієнтованістю на церковне питання, що обумовлювалося об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних та конфесійних чинників. Тож не дивно, що втілення моделі “з'ясування” національних проблем супроводжувалося активним наступом на етноконфесійні осередки, а обмеження діяльності останніх набувало відвертого антинаціонального забарвлення. Згадане можна з повною підставою віднести до імперської політики Москви, що активно впроваджувалася в українських землях у повоєнний період.

Незмінною умовою функціонування релігійних громад була їх обов'язкова реєстрація органами державної влади. Механізм подібної процедури передбачав подання на затвердження цілого ряду документів, в яких обґрунтовувалися не лише основні напрями діяльності об'єднань, що не мали виходити за межі дозволеного, але й вказувалися повні дані про актив громади, склад її виконавчих органів та особу священнослужителя.

Незважаючи на досить жорстку регламентацію встановлених правил з 1943 по березень 1948 р. поданням Ради у справах РПЦ (далі – РСРПЦ) урядом СРСР видавався дозвіл на відкриття 1297 православних церков і молитовних будинків¹. Якщо на 1 квітня 1946 р. кількість діючих православних храмів в СРСР становила 10 544, то на 1 січня 1949 р. – 14 477, що є рекордною за весь повоєнний період. При цьому зауважимо, що з березня 1948 р. жодного дозволу на відкриття церков не видавалося, а збільшення їх загальної чисельності відбувалося лише за рахунок приєднання до РПЦ греко-католицьких храмів.

Принципово відмінні процеси, що стосувалися реєстрації православних громад та відкриття храмів, відбувалися в цей час в Україні. Спонтанно сформована тут мережа православних інституцій мала бути негайно піддана “критичному перегляду” та “упорядкуванню” з боку владних структур. Як засвідчують архівні матеріали, впродовж 1944 – 1949 р. в республіці за рішенням РСРПЦ закрито 208 храмів та молитовних будинків, а 394 релігійні громади знято з реєстрації як такі, що “самоліквідувалися” внаслідок вилучення з їх користування культових споруд, що раніше використовувалися державними установами². Навіть за таких обставин в Україні на 1 квітня 1946 р. нараховувалося 6 070 діючих церков, що складало близько 58 відсотків від їх загальносоюзної кількості. На 1 січня 1950 р. цей показник зріс до 9 086 одиниць³, як правило, за рахунок “возз'єднання” УГКЦ з РПЦ, оскільки протягом 1944 – 1947 рр. з дозволу союзного уряду було відкрито лише 48 нових церков⁴.

Можливості реалізації “нового курсу” партійно-державного керівництва стосовно релігії ускладнювалися в Україні існуванням на її західних теренах досить впливової Української греко-католицької церкви. Як суто національна інституція, вона активно і послідовно підтримувала повстанський рух, зберегла абсолютну незалежність від радянської влади в повоєнні роки. Зрозуміло, що за таких обставин годі було сподіватися на право УГКЦ посісти власне, бодай незначне місце в системі релігійно-церковних взаємин. Плани розчинення УГКЦ в структурі РПЦ шляхом т.зв. “возз'єднання” та утворення на базі останньої режимної, повністю підконтрольної владі релігійної організації в перші повоєнні роки стали логічним продовженням спроб ліквідації Греко-католицької церкви, здійснених на початку Другої світової війни. Зорганізований режимом “за участю” зтероризованих греко-католицьких священників Львівський псевдособор 1946 р. мав засвідчити факт “самоліквідації” УГКЦ, “добровільний перехід” греко-католиків у лоно російського православ'я. Терор щодо невозз'єднаних єпископів та духовенства, масові депортації вірних, форсоване оправавлення краю – ось далеко неповний перелік тих методів, за допомогою яких вони проводились в життя.

Результатом ліквідації унії стало нищення чи перейменування на православні 3 040 греко-католицьких парафій, 2959 храмів, навінення до православ'я 1241 діяча релігійного культу, ліквідація Богословської греко-католицької академії, двох семінарій, 9900 нижчих та 380 середніх католицьких шкіл, 35 видавництв і 38 часописів, 41 добровільної організації та об'єднання, припинення служб у 231-му храмі, духовенство яких у кількості 590 чоловік не погодилось на “возз'єднання”. У період з 1948 по 1950 рр. як “гнізда реакційно-націоналістичного духовенства” було закрито 48 греко-католицьких монастирів, у яких перебувало на той час 1010 насельників⁵. Репресивно-каральні заходи щодо українських католицьких священнослужителів не обмежилися арештом і засланням митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Будки, М.Чернецького, Г.Хомишина, І.Лятишевського у квітні 1945 р. Впродовж 1946 – 1950 рр. репресіям було піддано 344 діячі культу, з яких повернулися з таборів на грудень 1956 р. 267 чоловік⁶.

Натомість зазначимо, що УГКЦ вже вкотре у своїй драматичній історії виявила нечувану життєздатність та

внутрішні потенції до відродження. Інформуючи ЦК КПУ про становище православної церкви в західних і Закарпатській областях у зв'язку з ліквідацією залишків унії, уповноважений РСРПЦ в УРСР Г.Пінчук у доповідній записці від 2 січня 1959 р., зокрема, повідомляв, що з колишніх 3431 громади УГКЦ у 1959 р. зареєстровано як православні 3222, незареєстровано, але діючих як православні – 67, діючих у підпіллі як греко-католицькі – 18, недіючих, або закритих уніатських церков – 98. За цими ж даними в західних областях України знаходилося 1643 колишніх греко-католицьких священнослужителів: 1296 приєдналися до православ'я, 347 залишилися уніатами, з яких 91 служили у підпільній уніатській церкві⁷.

Особливо пильністю відзначалися заходи імперського центру у ставленні до громад, створених етнічними групами населення України, протестантських релігійних об'єднань та інших церковних угруповань, що знаходилися у віданні Ради у справах релігійних культур при Раднаркомі (Раді Міністрів) СРСР (далі – РСРК). Як засвідчують архівні документи, їх реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна і копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього “політичного обличчя” та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, ступеня лояльності до політики влади.

Так, у листі за підписом заступника уповноваженого РСРК в УРСР Петрова від 4 квітня 1946 р. на ім'я обласних уповноважених ставилося завдання термінового здійснення детального обліку всіх діючих римо-католицьких громад, не видаючи служителям культу ніяких офіційних довідок про їх реєстрацію. Особливо бажаним вважалося виявлення тих громад, які діяли нелегально, здійснюючи релігійні обряди у приватних будинках. Не підлягали реєстрації ксьондзи, що прибували з інших місць, а щодо місцевих – радилося тимчасово утриматись, не створюючи їм перепон у здійсненні релігійних обрядів в діючих костельолах, розташованих у межах району⁸. Дещо іншого роду рекомендації уповноваженим стосувалися порядку реєстрації юдейських релігійних громад. Вона могла бути здійснена лише в разі наявності синагоги чи спеціально ізольованого приміщення, пристосованого для задоволення релігійних потреб. Не підлягали реєстрації ті громади, які здійснювали моління у приватних будинках⁹.

До подібних профілактичних та упереджувальних дій режим вдавався і стосовно інших етнорелігійних об'єднань і культур. Важливо, що їх завданням було не лише з'ясування реально існуючої картини поліконфесійного простору України, але й розробка на цій основі конкретних запобіжних заходів, спрямованих на стримування активності релігійних громад, скорочення їх мережі і, навіть, ліквідацію небажаних церковних угруповань. В інформаційному звіті апарату РСРК в УРСР за квітень – червень 1947 р. кількісне скорочення релігійних громад визначалося як найголовніше і найважливіше завдання. “Проведенням цієї роботи, – зауважував уповноважений Ради в Україні П.Вільховий, – ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад”¹⁰. Серед такого роду “розплідників” виявилися 62 римо-католицьких костьольоли, 1 греко-католицька, 2 лютеранських, 1 вірменська та 1 євангельсько-реформатська церкви, 9 синагог, 12 молитовних будинків євангельських християн-баптистів та 4 – адвентистів сьомого дня, які впродовж 1946 – першої половини 1947 рр. були закриті за рішенням союзних органів. Загалом же за цей період припинили своє функціонування 94 культові споруди, а клопотання про відкриття 21-ї були відхилені¹¹.

Скорочення мережі громад релігійних культур, як засіб всебічного нівелювання самобутніх рис церковних угруповань та поступового досягнення одноманітності російської конфесійної структури, досить широко використовувалися і в наступні роки. Про це переконливо свідчать і показники нижче наведеної таблиці¹².

Назва культу	На 1 січня 1948 р.			На 1 січня 1956 р.		
	Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих	Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих
Євангельські християни						
баптисти (ЄХБ)	1788	2085	78000	1351	1364	96000
Римо-католики	241	78	90000	169	62	96000
Юдеї	59	54	21000	41	34	30000
Старообрядці білокриницької згоди	70	77	—	53	48	—
Старообрядці-безпопівці	24	15	—	18	17	—
Адвентисти сьомого дня (АСД)	141	171	5000	115	115	7800
Реформати (кальвіністи)	92	82	52000	80	57	43000

Молокани	8	8	1200	5	5	600
Караїми	—	—	—	1	1	30
Греко-католики	373	288	—	“Приєднались до РПЦ”		
Мусульмани	1	1	“Розпались”			
Лютерани	3	1	“Розпались”			
РАЗОМ:	2800	2860	1833	1703		

Аналізуючи зміст таблиці, вважаємо за потрібне зробити певні застереження. Зважаючи на те, що у статистичній звітності уповноважених РСРК досить часто зустрічаються різного роду розбіжності, викликані не лише огріхами в підрахунках, але й складністю виявлення та обліку діючих громад релігійних культів, наведені відомості відображають лише близьку до об’єктивності картину. Попри згадане, вони розкривають основні тенденції та перебіг процесів у взаємовідносинах держави з різними релігійними об’єднаннями.

Так, порівняно з 1948 р., коли фактично завершилась державна реєстрація релігійних громад, на 1 січня 1956 р. їх кількість (без врахування греко-католицьких громад Закарпатської області) зменшилася на 594 одиниці, а діячів культів – на 869 чоловік. Особливо істотне скорочення мережі (на 437) та служителів культу (на 721) відбулося у євангельських християн-баптистів.

Принагідно треба зазначити, що згадані в таблиці релігійні культу, занесені до державного реєстру та легалізовані у своїй діяльності, далеко не відображали справжнього розмаїття етноконфесійного ландшафту України. Ряд релігійних організацій і формувань, віровчення яких “будувалося на ворожій державі основі чи містили бузувірські способи моління” не підлягали реєстрації і, фактично, позбавлялись права на існування та переслідувалися адміністративними органами. До таких релігійних об’єднань було віднесено прибічників “церковно-монархічного підпілля” – істинно-православних християн та віруючих істинно-православної церкви, секти п’ятидесятників, єговістів, адвентистів-реформістів, мальованців та ряд інших релігійних течій і напрямів¹³.

Симптоми нового курсу у ставленні до церкви виявили себе вже в середині 50-х років. Якщо для Й.Сталіна і В.Молотова в державній політиці не потрібні були санкції партійних органів, більше того, у відносинах з релігійними організаціями вони підкреслено виступали від імені радянської держави, то з 1954р. питання державної політики поступово зміщуються у сферу партійного впливу та ув’язуються з цілями і завданнями антирелігійної роботи.

Ідеологічний базис останньої обґрунтовувався у постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. “Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення”. В ній різкій критиці піддавалися партійні організації за відсутність “воюючого й наступального характеру пропаганди” та вимагалось в найкоротші терміни подолати вказані недоліки¹⁴. По-суті, дана постанова свідчила про наявність у вищих ешелонах партійної влади відвертих прихильників повернення до стереотипів і догм “антирелігійної роботи” 30-х років.

Водночас, прибічники іншого підходу засуджували всіляке адміністрування стосовно віруючих і релігійних організацій, наполягали на чіткому розмежуванні партійної і державної ліній у релігійному питанні. Саме такі ідеї висловлювалися в іншому партійному документі – постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. “Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”. В ній стверджувалося, що “більшість церковнослужителів займають тепер лояльну позицію до радянської влади”, а неупереджена науково-атеїстична пропаганда серед віруючих дозволить з часом остаточно звільнитись від релігійних пережитків¹⁵.

Здавалось, що остання партійна директива, скріплена підписом М.Хрущова, стане своєрідним обґрунтуванням зваженої позиції нової партійної еліти щодо релігії і церкви. Проте, як переконує подальший хід подій, “звільнення від релігійних пережитків” набрало прискорених темпів, а форсована атеїзація суспільства стала ідеологічним підґрунтям нищення церкви і релігійного життя. Постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. “Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках про недоліки науково-атеїстичної пропаганди” та рішення листопадового (1958 р.) пленуму ЦК КПРС, фактично, поклали край дотеперішньому “релігійному НЕПу” і санкціонували кардинальну зміну партійної тактики у релігійному питанні¹⁶. Остаточна вона була стверджена ХХІІ з’їздом КПРС (1961 р.), на якому з “культу особи”, окрім всього іншого, пов’язувалося і відродження релігії в СРСР, а повернення до ленінських норм і принципів взаємовідносин держави і церкви визнавалося основоположним і невідкладним завданням. Проголошення ж курсу на будівництво комунізму автоматично позбавляло релігію і церковні інституції права на своє існування на рівні “вищої фази” комуністичної формації.

Державна антирелігійна політика кінця 50-х – першої половини 60-х років, зорієнтована у перспективі на усунення релігійно-церковних інституцій з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства під гаслами утвердження “науково-атеїстичного світогляду”, впродовж всього означеного періоду супроводжувалася зняттям з обліку релігійних громад, закриттям церков і молитовних будинків, монастирів та духовних навчальних закладів, всілякими утисками церковного управління і відвертими репресивними заходами у відношенні церковнослужителів, віроломною розправою з “незручними” та “невгідними” конфесіями, поборюванням етнічних ознак та національної самобутності релігійного життя.

Особливо широких масштабів та брутальних форм акція нищення церкви набрала в Україні. За спеціальними вказівками імперського центру в республіці було розроблено і втілено у життя плани заходів щодо масового закриття церков і молитовних будинків та зняття з реєстрації православних громад. Якщо на 1 січня 1960 р. в Україні діяло 8207 церков і молитовних будинків РПЦ, то станом на 1 січня 1965 р. їх залишилося лише 4565 (1960 р. закрито

747, 1961 р. – 993, 1962 р. – 1144, 1963 р. – 398, 1964 р. – 360). За п'ять років мережа православних культових споруд в республіці скоротилася на 2642 одиниці, що складало близько 45 відсотків від їх загальної кількості на 1 січня 1960¹⁷.

При цьому слід зауважити, що коли у 1958 – 1960 рр. найбільше церков припинило свою діяльність у Київській, Запорозькій, Дніпропетровській, Полтавській, Одеській та Черкаській областях, то в 1961 – 1963 рр. вістря кампанії спрямовувалося проти релігійних громад західного району. Лише в чотирьох галицьких областях – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Рівненській, впродовж 1961 – 1962 рр. знято з обліку 602 молитовних будинки – третину від усіх закритих в цей час в республіці¹⁸. Така тенденція визначилася не випадково. Головний удар атеїстичним режимом наносився там, де найбільш повно і виразно зберігало свої національні ознаки українське православ'я, а вірні греко-католики все активніше піднімали голос протесту проти позбавлення їх віросповідних прав.

Невід'ємною складовою антирелігійної акції в Україні стала ліквідація православних монастирів. Як відомо, у зв'язку з приєднанням у 1939 р. західних земель, де знаходилася значна їх кількість, а також відродженням на тимчасово окупованій території, в республіці на 1947 р. діяло 59 монастирів, у яких нараховувалося понад 2,5 тис. чоловік. Акцію боротьби з “центрами релігійного мракобісся” вдалося витримати лише 9 монастирським обителям, що продовжували існувати в Україні на кінець 60-х років¹⁹.

Досить прозорі цілі переслідувалися державою і в процесі неухильного скорочення інституту служителів культу. На 1 січня 1965 р. 4565 православних громад обслуговували лише 3278 священників, кількість яких за п'ять попередніх років зменшилась на 1428 чоловік²⁰. Послаблення інституту священнослужителів здійснювалося як шляхом зняття їх з реєстрації за всілякі “порушення” законодавства про культу, так і за рахунок стримування вступу в духовні навчальні заклади (особливо ж вихідців із західних областей), різкого скорочення планів набору до них, а згодом – і повного закриття Київської і Луцької духовних семінарій.

Права на своє існування у майбутньому “комуністичному” устрої були позбавлені і етноконфесійні об'єднання, що знаходилися у віданні Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР.

Вже на кінець 1961 р., доповідаючи партійному керівництву республіки про результати виконання відповідних постанов, уповноважений РСРК в Україні К.Полонник констатував “помітні зміни” в мережі зареєстрованих релігійних громад: лише впродовж 1959 – 1961 рр. в Україні “до організаційного розвалу доведено і знято з реєстрації” 314 об'єднань, що майже у 18 разів перевищувало цей показник за 1956 – 1958 рр. Якщо на 1 січня 1959 р. їх нараховувалося 1 832 одиниці, то на відповідний період 1962 р. – 1 518, скоротившись на 17 відсотків²¹.

Політика державного атеїзму, жорстка регламентація внутрішньоцерковного життя, обмеження можливостей проповідницької діяльності спрямовували діячів релігійних культів на шлях свідомих порушень чинного законодавства, у зв'язку з чим, лише у 1960 і 1961 рр. знято з реєстрації відповідно 179 і 270 служителів культів та керівників релігійних громад²².

Таким чином, досвід державної політики у сфері релігійного життя впродовж означеного періоду переконливо свідчить, що режим без будь-яких застережень реалізовував широкомасштабну акцію нищення релігійно-церковних інституцій, використовуючи для цього обмежувальне законодавство, потужний адміністративний тиск, поєднаний з терором, пропагандистські кампанії, руйнацію національних основ і етнічних ознак релігійних громад.

¹Центр зберігання сучасної документації (утворений на базі архіву загального відділу ЦК КПРС). – Ф.5. – Оп.16. – Спр.669. – Арк.8.

²Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.65. – Арк.76.

³Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской патриархии. – 1993. – №1. – С.45; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.40.

⁴ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк. 238.

⁵Теодорович Н. Ліквідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник. – Кн.17. – Мюнхен, 1960. – С.79, 87; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4263. – Арк.203.

⁶ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4263. – Арк.204.

⁷Там само. – Спр.5028. – Арк.17.

⁸Державний архів Вінницької області. – Ф.2700. – Оп.19. – Спр.30. – Арк.36 зв.

⁹Там само.

¹⁰ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк.358.

¹¹Там само.

¹²ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.18. – Арк.74.

¹³Там само. – Оп.3. – Спр.314. – Арк.22.

¹⁴КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.6. – К., 1980. – С.499 – 502.

¹⁵Правда. – 1954. – 11 листопада.

¹⁶ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5028. – Арк. 100, 104.

¹⁷Там само. – Спр.5663. – Арк. 96; спр.6007. – Арк.4, 5; ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.284. – Арк.103.

¹⁸ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.284. – Арк.103.

¹⁹ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.3833. – Арк. 121; оп.24. – Спр.5297. – Арк.152.

²⁰Там само. – Спр.6007. – Арк.8.

²¹Там само. – Спр.5488. – Арк.14.

²²Там само. – Арк.15.